

КАЎЗАЛЬНЫЯ МЕТАНІМІЧНЫЯ МАДЭЛІ

Каўзальная (актантная, прычынна-выніковая) метанімія адлюстроўвае спосаб існавання і развіццё прадметаў і з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці, характар іх змен. Элементы каўзальнай сувязі – прычына, вынік – знаходзяцца ў дыялектычным адзінстве і атрымліваюць моўнае выражэнне ў выглядзе пэўных метанімічных мадэлей. Раздзяляючы тэарэтычныя погляды аўтараў шматлікіх даследаванняў каўзальных адносін [Шубина 1982, с. 141–145; Покровский 1959, с. 224–227; Апресян 1974, с. 206–209; Новиков 1982, с. 194–198; Зубарев 1978, с. 4–6; Душина 2004; Шустова 2011], акрэслім толькі найбольш пашыраныя ў беларускай мове кірункі каўзальнай метанімізацыі, выкарыстоўваючы пры гэтым наступную сімволіку абазначэння інгрэдыентаў мадэлі: F – дзеянне; A – аб'ект дзеяння; S – суб'ект дзеяння; R – вынік дзеяння; J – сродак дзеяння, інструмент; L – месца дзеяння, лакатыў; T – час дзеяння.

1. F → K («дзеянне» → «вынік дзеяння»). Гэта мадэль з'яўляецца найбольш прадуктыўнай і рэгулярнай [Покровский 1959, с. 43–45, 227; Шубина 1982 с. 141–145; Апресян 1974, с. 193–200], характарызуецца шырокай распаўсюджанасцю ў газорках і літаратурнай мове. Звычайна ў дзеянне гэтай мадэлі ўключаюцца аддзеяслоўныя назоўнікі: *літар.* **разгром** 'дзеянне паводле дзеяслова *разграміць* – сляды, вынік гэтага дзеяння', **разбурэнне** 'дзеянне паводле дзеяслова *разбураць* – вынік гэтага дзеяння', **стварэнне** 'дзеянне паводле дзеяслова *ствараць* – тое, што створана кім-небудзь', **малявальне** 'дзеянне паводле дзеяслова *маляваць* – тое, што намалявана', **вынаходства** 'дзеянне паводле дзеяслова *вынаходзіць* – тое, што вынайдзена, вынік творчай працы вынаходніка', **варэнне** 'дзеянне паводле дзеяслова *варыць* – ягады, фрукты, звараныя з цукам і мёдам', **прыбудова** 'дзеянне паводле дзеяслова *прыбудаваць* – прыбудаваны будынак да асноўнай пабудовы', **уклейка** 'дзеянне паводле дзеяслова *ўклеіць* – тое, што ўклеена', **ворыва** 'дзеянне паводле дзеяслова *араць* – узаранае поле', **смарг.**, **глыб.** **арба** 'тс' (СП), **мсцісл.** **гараджэнне** 'узвядзенне плота – плот, няўмела пастаўлены' (Юрч.,II), **мсцісл.** **нічанне** 'скручванне нітак у некалькі столак – ніткі, скручаныя ў некалькі столак' (Юрч.,II), **лаг.**, **узdz.** **пытлёўка** 'працэс, звязаны з ператварэннем зерня ў муку вышэйшага гатунку – пытляваная мука' (ММГ,III), **хойн.**, **рэч.** **расцяроб** 'церабленне – паляна пасля цераблення' (МСГ).

2. F → A («дзеянне» → «аб'ект дзеяння»): *літар.* **будаўніцтва** 'узвядзенне будынка ці іншага збудавання – будаўнічы аб'ект', *глус.* **поліва** 'праполка – тое, што неабходна прапалоць' (Янк.,II), **мсцісл.** **жраннё** 'працэс

прыняцця ежы – яда, ежа’ (Юрч.,II), мсцісл. **праннё** ‘працэс мыцця бялізны – бялізна, якую неабходна вымыць’ (Юрч.,I).

3. F → S («дзеянне» → «суб’ект дзеяння»): літар. **ахова** ‘дзеянне паводле дзеяслова *ахоўваць* – група людзей ці чалавек, прызначаны ахоўваць каго-ці што-небудзь’, літар. **пагоня** ‘праследаванне таго, хто ўцякае – адзін чалавек або група людзей, якія праследуюць каго-небудзь’, чэрык. **разбой** ‘разбой – разбойнік’ (Бяльк.), тур. **бегá** ‘бег, беганне – бягуння’ (ТС), в.-дзв., віл. **зашчыта** ‘абарона – абаронца’ (СП).

4. F → J («дзеянне» → «сродак дзеяння, інструмент»): літар. **насадка** ‘дзеянне паводле дзеяслова *насадзіць* – прынада для рыб, якая насаджваецца на кручок’, **драніроўка** ‘дзеянне паводле дзеяслова *драніраваць* – тое, чым задраніравана што-небудзь’, **мэбліроўка** ‘дзеянне паводле дзеяслова *мэбляваць* – мэбля, абстаноўка’, **заклёпка** ‘дзеянне паводле дзеяслова *закляпаць* – металічны шпень, прызначаны для змацавання металічных частак чаго-небудзь’, **грунтоўка** ‘дзеянне паводле дзеяслова *грунтаваць* – састаў, якім пакрываюць паверхню, рыхтуючы яе для жывапісу ці афарбоўкі’, **паднос** ‘дзеянне паводле дзеяслова *падносіць* – плоскі посуд, на якім пераносяць ежу’, мсцісл. **забяленне** ‘дабаўленне малака ў страву – прыправа, заправа’ (Юрч.,I,II), глус. **падплёт** ‘падплятанне – тое, чым падплятаюць’ (Янк.,II), віц., круп. **дзугла** ‘пакаранне – тое, чым караюць, кнут’ (Касп.; Стар.), навагр. **паклёс** ‘звязанне плытоў – жэрдка, пры дапамозе якой звязваюць плыты’ (Н.Т.).

5. F → L («дзеянне» → «месца дзеяння»): літар. **пераход** ‘дзеянне паводле дзеяслова *пераходзіць* – месца, прыстасавана для пераходу вуліцы, дарогі і інш.’, **выхад** ‘дзеянне паводле дзеяслова *выходзіць* – месца, праз якое выходзяць’, **наварот** ‘дзеянне паводле дзеяслова *наварочаць* – месца, дзе дарога, рака, вуліца наварочваюць, адхіляюцца ўбок’, **перавал** ‘дзеянне паводле дзеяслова *перазаліць* – месца праходу праз горны хрыбет’, **уз’езд** ‘дзеянне паводле дзеяслова *уз’язджаць* – месца, шлях, па якім уз’язджаюць на што-, куды-небудзь’, **торг** ‘дзеянне паводле дзеяслова *таргаваць* – месца гандлю, базар’, тур. **езда** ‘язда – канава або пратока, па якой ездзяць у міжрэччы лодкамі’ (ТС).

6. F → T («дзеянне» → «час дзеяння»): літар. **пост** ‘устрыманне ад скаромнай ежы, згодна з царкоўным законам – перыяд такога ўстрымання’, **сяўба** ‘пасеў збожжавых культур – пара, калі сеюць’, **касьба** ‘кашэнне – пара, калі косяць травы’, свісл., слуц. **кошля** ‘тс’ (СП).

Разнавіднасцю каўзальнай мадэлі F → T з’яўляюцца структуры, ЛСВ у якіх звязаны не столькі з часам дзеяння, колькі з абрадам, святам, якое адбываецца ў пэўны час. Напрыклад: **дажынкi** ‘дзеянне паводле дзеяслова *дажынаць*; канец жніва – абрадавае свята ў дзень заканчэння жніва’, літар. **зажынкi** ‘пачатак жніва – святкаванне пачатку жніва’, светл. **дакопкi** ‘завяршэнне копки бульбы – святкаванне дакопак бульбы’ (МСГ), добр., петр. **дакопiны** ‘тс’ (МСГ), гом. **даполкi** ‘заканчэнне праполкі – святкаванне

заканчэння праполкі' (МСТ), глус. *засеўкі* 'пачатак сяўбы – свята перад пачаткам сяўбы' (Янк.,II).

7. У літаратурнай мове шырока распаўсюджанымі з'яўляюцца складаныя структуры, ЛСВ якіх, аб'яднаныя агульнай каўзальнай прыметай, суадносяцца па выніку дзеяння, яго месцы, а таксама па суб'екце, аб'екце, сродку дзеяння і інш. Напрыклад: F – R – L: *звалка* 'дзеянне паводле дзеяслова *зваліць* – беспарадкава накіданая куча чаго-небудзь – месца, куды звозяць, выкідваюць смецце, непатрэбныя рэчы', *сталярка* 'занятак сталярнай справай, рамяство сталяра – сталярныя вырабы – сталярная майстэрня'; F – R – A: *прадзіва* 'прадзенне – тое, што спрадзена – кудзеля, лён, прыгатаваныя для прадзіва', *шыціцё* 'дзеянне паводле дзеяслова *шыць* – тое, што сшыта – тое, што шыюць'; F – R – J: *упакоўка* 'дзеянне паводле дзеяслова *ўпакоўваць* – вынік такога дзеяння – матэрыял, у які што-небудзь упакавана, тара'; F – S – L: *варта* 'вартаванне, абавязкі па ахове чаго-небудзь – група людзей, прызначаная ахоўваць каго-, што-небудзь – месца вартавання, пост'.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ